

КОНЦЕПТУАЛЬНА ОПОЗИЦІЯ «РАЙ – ПЕКЛО» У СЛОВ'ЯНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ПОЛЬСЬКОЇ МОВ)

CONCEPTUAL OPPOSITION "PARADISE/HEAVEN – HELL" IN SLAVIC PHRASEOLOGY (BASED ON THE MATERIAL OF UKRAINIAN AND POLISH LANGUAGES)

Смерчко А.А.,

*кандидат філологічних наук,
доцент кафедри іноземних мов*

*Міжнародного економіко-гуманітарного університету
імені академіка Степана Дем'янчука*

У статті подано ідеографічну схему фразеологічного вираження концептуальної опозиції «рай – пекло» в українській та польській мовах. Концептуальний аналіз лексико-фразеологічного фонду мови займає одну із перших позицій у лінгвістичних і філософських наукових працях. У даній статті здійснюється аналіз фразеологічного вираження цієї концептуальної опозиції, виходячи із широкого розуміння фразеології, оскільки таке розуміння її об'єкту дозволяє охопити всі різновиди семантично пов'язаних структур, тобто стійких словесних комплексів, які вербалізують запропоновану дихотомію. Висвітлено пізнавально-конотативний потенціал цих словесних формул, які є результатом трансформації загального когнітивно-семантичного континууму. У досліджуваних стійких словесних комплексах поняття «раю» інтерпретується як символ вічного блаженства, світла, добра, винагороди за праведне життя, за любов до ближнього, за смиренність і стійкість у вірі в Бога. Натомість поняття «пекла» усвідомлюється, як символом вічних мук і страждань, покарання за неправедний спосіб життя, важкі гріхи. У наведеному матеріалі ця інтерпретація, що відповідно вербалізується за допомогою лексем, таких як: небо, Едем, сад, життя, бог, ангел, полум'я, вогонь, чорт, нечистий, диявол, лежить в основі формування семантики фразеологічних одиниць, яка, у свою чергу, дозволяє диференціювати окремі семантико-тематичні групи. Компоненти антиномії визначаються як явище духовної сутності людини, а її номінації – як семантичні універсали. Номінанти розглядаються через опис їх парадигматичних зв'язків і відносин. Доведено, що фразеологічні одиниці, які формують згадану концептуальну опозицію, багаті диференційними ознаками, серед яких є частотні і не частотні. Збіг фразеологізмів у досліджуваних мовах пояснюється адекватним сприйняттям реального і ірреального світу у ракурсі загальної християнської культури і релігійних поглядів. Розбіжності безумовно визначаються національно-культурною специфікою образно-смысловий центр метафоричного вираження дихотомії «рай – пекло».

Ключові слова: концептуальна опозиція, антонімія, фразеологічна одиниця, паремія стійкі словесні комплекси, семантико-тематична група.

The article presents an ideographic scheme of phraseological expression of the conceptual opposition "paradise/heaven – hell" in the Ukrainian and Polish languages. The conceptual analysis of the lexical and phraseological fund of language takes one of the leading places in linguistic and philosophical scientific research. This article analyzes the phraseological embodiment of this conceptual opposition based on a broad understanding of phraseology, since this understanding of its object allows to cover all kinds of semantically related structures, i.e. stable verbal complexes verbalizing the proposed dichotomy. The cognitive-connotative potential of these verbal formulas, which are the result of the transformation of the general cognitive-semantic continuum, is highlighted. In the studied persistent verbal complexes the concept of "paradise" is interpreted as a symbol of eternal bliss, light, good, reward for a righteous life, for love of neighbor, for humility and perseverance in faith in God. The concept of "hell" is realized as a symbol of eternal torment and suffering, punishment for unrighteous living, grave sins. In the given material this interpretation (respectively, verbalized by lexemes such as: heaven, Eden, garden, life, God, angel, flame, fire, devil, unclean, devil) underlies the formation of semantics of phraseological units, which, in turn, allows to differentiate separate semantic and thematic groups. The components of antinomy are defined as a phenomenon of the spiritual essence of man, and its nominations – as semantic universals. Nominees are considered through a description of their paradigmatic connections and relationships. It is proved that the phraseological units that form the mentioned conceptual opposition are rich in differential features, among which there are frequency and non-frequency. The coincidence of phraseological units in the studied languages is explained by the adequate perception of the real and unreal world in the perspective of the general Christian culture and religious views. The differences are certainly determined by the national and cultural specifics of the image-semantic center of the metaphorical expression of the dichotomy "paradise/heaven – hell".

Key words: conceptual opposition, antonym, phraseological unit, paremia, stable verbal complexes, semantic-thematic group.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. Концептуальний аналіз лексико-фразеологічного фонду мови займає одну із перших позицій у лінгвістичних і філософських наукових працях. Велика кількість дослі-

джуваних концептів (образ, уявлення, поняття як нерозривне ціле) зумовило їх згрупування і систематизацію. Семантична парадигма конкретних концептів репрезентована двома типами семантичних відношень між ними, а саме: кон-

цепти, пов'язані синонімічними відношеннями (горе – біда, нещастя; неправда, брехня, обман), і концепти, пов'язані між собою антонімічними відношеннями (злочин – кара, мир – війна, світло – темрява, добро – зло і т.п.). як відбиття діяльності мислення (логічного і образного) концепти відіграють значну роль у справі пізнання всесвіту, пізнання неоднозначності сутності людини і складності буття взагалі. Концепти і концептуальні опозиції як реалізація духовної сутності людини, а їх номінації – як семантичні універсалиї є предметом багатьох досліджень останніх років. Серед них: Л. Байрамова, С. Григорчук (2004), М.Ф. Алефіренко (2003, 2004), Є.Є. Стефанський (2009), Н.В. Григоренко (2008), Л. Ніколаєнко (2009) [4], І.І. Чесноков (2009), А.А. Смерчко (2000, 2012–2016) [6-7], А.К. Смерчко (2009, 2011–2015) О.А. Куцик (2011, 2013–2015), І.І. Матюшина (2016), Н. Рашкі (2016), Н.В. Мозгова (2020) та інші. Однак дихотомія «рай – пекло» у слов'янському мовознавстві останніх десятиліть, зокрема у слов'янській фразеології, не була ще предметом спеціального дослідження.

Мета статті. Аналіз фразеологічного вираження цієї концептуальної опозиції і висвітлення його пізнавально-конотативного потенціалу і становить мету представленої статті.

Виклад основного матеріалу. У своєму дослідженні ми виходимо із широкого розуміння фразеології, оскільки таке розуміння її об'єкту дозволяє охопити всі різновиди семантично пов'язаних структур, тобто стійких словесних комплексів, які вербалізують пропоновану дихотомію. Корелятивний сигніфікат *рай – пекло*, властивий чималому колу фразеологічних одиниць як їх смисловий центр. Саме ці поняття утворюють зазначену антиномію у багатьох європейських мовах. Уявлення людства про рай і пекло відбиває історію і сучасність у кожній окремій спільноті. Лексема «рай» у словниках трактується, як місце, де блаженствують праведники після смерті, тобто прекрасне місце проживання першої людини, описане у книгах Буття (Буття 2:8, 15:3, Йоїл 2:3, Лука 23:42,43, 2Кор 12:4); рай, в якому перебували перші люди, був для тіла речовий, як видима блаженна оселя, а для душі – духовна, як стан благодатного спілкування з Богом, а також, в переносному значенні, як красива, благодатна місцевість (авторський переказ на підставі «Великого тлумачного словника сучасної української мови» та «Словника української мови у 20 томах»). А лексема «пекло» за релігійними традиціями визначається, як: місце, зазвичай під землею, невику-

плених мерців або проклятих духів. У архаїчному розумінні поняття «пекло» відноситься до підземного світу, глибокої ями або далекої країни тіней, де зібрані мертві. З підземного світу приходять сні та демони, і в його найстрашніших глибинах грішники розплачуються за свої злочини. В алегоричній формі таким поняттям називають нестерпні, жажливі умови, обставини (авторський переказ на підставі «Encyclopedia Britannica», «Філософського енциклопедичного словника» та 11-томного «Словника української мови»).

Рай, з безодні днів є символом вічного блаженства, світла, добра, винагороди за праведне життя, за любов до ближнього, за смиренність і стійкість у вірі в Бога, і навпаки пекло є символом вічних мук, страждання, покарання за неправедний спосіб життя, за злочини. Це – парафія нечистих темних сил, недарма пекло змальовується у вигляді язиків полум'я, що очищують людину від помилок і гріхів, вчинків і переконань, які не гармоніюють з духовною природою людини. Саме вогонь за схоластичними уявленнями має силу очистити душу – *ignis sanat* (лат.), дослівно «вогонь зцілює». Відповідно до прямих і переносних значень їх номінацій як образно-смисловий центрів формуються стійкі словесні комплекси, що репрезентують собою семантично пов'язані структури з фіксованим складом, які різняться між собою у лексико-граматичному і лексико-семантичному планах. Ці номінативно-характерологічні й номінативно-комунікативні одиниці (включаючи і асоціативно пов'язані з ними фразеологізми) згруповані за сферами уявлень (М.М. Покровський), тобто схарактеризовані в семантико-тематичному плані (див. праці М.Ф. Алефіренка).

Насамперед, виокремлюються фразеологічні одиниці зі значенням «якість життя у когось»: *як в раю бути, жити* – «дуже гарно, безтурботно» [9, с. 438]; *як у бога за дверима (за пазухою)* – «дуже добре, комфортно, в гарних умовах» [9, с. 63]; *коли є хліба край, то й під вербою рай*; *як хліба край, то й у хлів рай* [5, с. 41] // *czuć się jak w raju* – „czuć się wyjątkowo dobrze, komfortowo” [17], „miejsce lub sytuacja, które sprzyjają jakiemuś rodzajowi aktywności” [16]; *rajskie życie; rajskie chwile; jak u pana boga za piecem* „bardzo dobrze, bez trosk, kłopotów, bezpiecznie, szczęśliwie, wygodnie, dostatnio” [16]; *każdy kraj ma swój raj* – позитивна оцінка. Натомість: *бути як у пеклі*; справжнє пекло (у першому значенні) – «нестерпне важке життя» [9]; *stworzycielowi (кому) пекло* // *trafić do prawdziwego piekła; istne piekło; być w piekle* „być w miejscu pełnym niebezpieczeństw, zagrożeń, miejscu strasznym;

parażać życie" [17] – максимально негативна оцінка ситуації, умов життя, існування.

Окрему семантичну групу становлять фразеологізми, що характеризують вчинки, дії, наміри людини: *лізти в саме пекло; діставати з пекла; пеклом дихати; запродати душу сатані* [8, с. 780]; *перетворити (чиєсь) життя на пекло; лізти поперед батька в пекло; хоч до біса/чорта в пекло; Благими намірами вимощена дорога до пекла // іść za kimś choćby do piekła „być gotowym wspierać kogoś w każdym przedsięwzięciu”* [18]; *robić piekło; ktoś przechodzi [przez] piekło; zmienić czyjeś życie w piekło; dobrymi chęciami jest piekło wybrukowane.*

Сюди ж належать усталені звороти, які певною мірою пов'язані із роздумами і міркуваннями людини, її упованнями, надіями й мріями і можливостями їх здійснення: *повернення в рай / повернення до раю* – трансформація крилатого вислову, який походить з однойменної назви поеми англійського поета Джона Мільтона «Віднайдений рай» (англ. „*Paradise Regained*”) // *ray odzyskany; powrót do raju. Рада б душа в рай, та гріхи не пускають / I радий би у рай, так гріхи не пускають; В рай проситься, а смерті боїться* [5, с. 25, 170]; *Не там рай, де мати родила, а там рай, де добрий край; Хто спить до сонця сходячого, той не мине пекла гарячого* [5, с. 12, 120]; *відлетіла душа в рай; повернення в Едем / до Едему* (походить від назви популярного австралійського серіалу, а також фантастичного роману Гаррі Гаррісона) // *Chcieć, a nie móc, to piekło; Chciałaby dusza do raju, ale/tylko grzechy nie dają / Rada by dusza do raj, ale grzechy nie puszczają* [12; 13]; *powrót do Edenu; wprowadzić się do Edenu.* З досліджуваною групою дотичні словесні формули, що характеризують омріяне місце досягнення: *райський сад; райські куці; рай земний // ogród edeński; rajski ogród; rajski żywot; raj na ziemi.*

Нечисельною є група фразеологізмів на позначення фізичного і психічного стану людини (позитивна і негативна оцінка індивідуума): *пеклом дихати* «дуже сердитися, гніватися на кого-небудь, виявляти недобррозичливість до когось», також «бути дуже розлюченим, роздратованим і т.ін.»; *як Марко у пеклі // thuc się jak marek po piekle* у значенні «не знаходити собі місці, тинятися без мети або через душевний неспокій» (це вислів може також вживається в іншому значенні); *райське блаженство; пекельні муки; пекло в душі (кого) // być z piekła rodem / jak z piekła rodem „być bardzo złym; zasługiwać na potępienie”* [16]; *hulaj dusza, piekła nie ma „można szaleć, można się bawić bez umiaru”;* *Piekło na człowieka w jego sercu czeka.*

Виокремлюються усталені звороти зі узагальненим значенням «утрата обітованого місця»: *вигнання з раю; втрачений рай // raj utracony* – автентичний вислів, що повстав від назви поеми «Втрачений рай» (англ. „*Paradise Lost*”) Джона Мільтона (втратити через первородний гріх – за релігійною свідомістю; через некоректні, недобрі вчинки – за філософсько-буденною свідомістю) // *wyprowadzić się z Edenu / z raju.*

Сигніфікат «небажане місце, оселя зла» властивий стійким словесним комплексам *геєна вогнянна; царство сатани // ognista Gehenna; królestwo szatana.*

Також експресивно, але через образи раю і пекла, втілюється значення «явища дійсності і їх релятивне сприйняття»: *земний рай; пекельна подорож; пекельний вогонь // raj ziemski; pikielny podróż; ogień piekelny.*

Самостійну групу утворюють фразеологічні одиниці на позначення релігійних канонічних постатей чи ірреальних істот, пов'язаних з поняттями раю чи небом, як символом раю: *отець небесний; матір божя; пречиста діва марі; пресвята діва; цариця небесна; (як) янгол небесний // ojciec niebieski; matka boska; preczysta diva* (калька зі східнослов'янських мов); *anioł/aniołek niebieski.*

Варто зазначити, що через образ янгола передається позитивна характеристика особи (зокрема це стосується дітей): *справжнє янголятко; ангельське личко // anioł wcielony; mały aniołek; anielskia twarz.* Натомість окрема антагоністична група представлена стійкими словесними комплексами пов'язаними з поняттями пекла, ірреальних істот, що асоціюються зі злом і образом пекла: *янгол з ріжками; уособлення диявола; справжній чорт / справжнє чортеня; нечистий дух; нечиста сила; злий дух; князь темряви; занепалий ангел; ворог роду людського // aniołek z różkami; diabeł wcielony; prawdziwy diabeł; duch nieczysty; upadły anioł; książe ciemności.*

Значна група фразеологічних одиниць об'єднана загальною семантичною ознакою «побажання (здебільш негативного)»: *хай йому/тобі чорт; хоч до чорта/біса у пекло; до чорта в зуби; до біса на роги; чорт його забирай* [8, с. 952] // *posłać do diabła / posłać do wszystkich diabli; do diabła! / do stu diabłów! niech go diabli! na diabła!*

З образами істот пекла пов'язана оцінка ситуації, у яких опиняється людина: *сам сатана ногу зломить* [8, с. 780]; *і чорт зі свічкою не знайде; і чорт добнею не доб'є; ніякий чорт не жде кого; і чорт лизне кого* [8, с. 951] // *diabli nadali; diabeł tkwi w szczegółach; sam diabeł nie zatrzyma.*

З цими образами усталені словесні форми вербалізують сигніфікат «невідомо, незрозуміло»: *чорт його знає / сатана його знає / диявол знає / біс знає куди* [8, с. 952] // *tam, gdzie diabeł mówi dobranoc; ki diabel; diabli wiedzą / diabeł wie.*

У наведених стійких словесних комплексах відображено як ідеалістичне (в ракурсі християнського вірування) уявлення індивідуумів і соціуму, так і життєво-філософське з припуском іронії і сумніву.

Концептуальна опозиція «рай – пекло» з давніх давен сприймається як елемент духовної сут-

ності людини, а номінанти її компонентів – як семантичні універсалії. Вони також є мотивуючою і дериваційною базою широкого кола фразеологічних одиниць, які у асоціативно-художній формі вербалізують зазначену антиномію і проєкціюють її на національно-культурну специфіку. Рай і пекло – сполучення діаметрально протилежних, непримиренних початків, як і багато інших антиномій. Існування подібних антиномій зумовлене твердженням, що в самій людині, на думку філософів і психологів, також поєднані крайнощі, усе в ній повне нерозв'язуваних суперечностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Антологія афоризмів / Упор. Л.П. Олексіско. Донецьк : Видавництво Сталкер, 2004. 704 с.
2. Демський М.Т. Українські фраземи й особливості їх творення. Львів – Париж : Просвіта, 1994. 64 с.
3. Коваль А.П. Слово про слово. Київ : Рад. школа, 1986. 384 с.
4. Ніколаєнко Л. Лексикографічна інтерпретація заздрості та ревнощів в українській, російській та польській мовах. Лексикографічний бюлетень : Збірник наукових праць. Київ : Ін-т української мови Національної Академії Наук України. Вип.18. Київ, 2009.
5. Попова О.А. Кращі прислів'я та приказки українського народу. Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2008. 416 с.
6. Смерчко А. Дихотомія «добро – зло» у слов'янській фразеології (на матеріалі української, польської та російської мов). *Проблеми гуманітарних наук. Серія: Філологія*. 2016. Вип. 38. С. 289–297.
7. Смерчко А., Смерчко А. Концептуальна опозиція «злочин – кара» у слов'янській фразеології. *Молодь і ринок*. 2015. № 4. С. 111-115.
8. Фразеологічний словник української мови : в 2 т. / уклад.: В.М. Білоноженко та ін. Київ : Наук. думка, 1993. Т. 2. 451 с.
9. Публічний електронний словник української мови. *УКРЛІТ.ORG* : веб-сайт. URL : <http://ukrlit.org/slovyk/> пекло (дата звернення 21.11.2021)
10. Сучасний фразеологічний словник української мови : фразеологічні звороти, тлумачення, приклади, фразеологізми-синоніми, фразеологізми-антоніми, етимологічні довідки / А.П. Ярещенко та ін. ; за заг. ред. А.П. Ярещенко. Харків : Торсінг, 2020. 639 с.
11. Bańko M. Słownik peryfraz, czyli wyrażeń omownych. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2012. 300 s.
12. Głowińska K. Popularny słownik frazeologiczny. Warszawa: Wilga, 2000. 790 s.
13. Mosiołek K., Ciesielska A. W kilku słowach. Słownik frazeologiczny języka polskiego / Uł. K. Mosiołek, A.Ciesielska. Warszawa, 2001. 539 s.
14. Słownik frazeologiczny języka polskiego (on-line). URL : <https://sjp.pwn.pl/slovniki/Słownik-frazeologiczny-języka-polskiego.html>
15. Wielka księga przysłów. Praca zbiorowa. Warszawa : Literat, 2013. 324 s.
16. Wielki słownik języka polskiego. URL : <https://wsjp.pl>
17. Sciara. URL : <https://sciaga.pl/slovniki-tematyczne>
18. Bryk. Strefa wiedzy. URL : <https://www.bryk.pl/slovniki/slovník-zwiazkow-frazeologicznych>